

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

QOL MENEN BAYLANISLI PARALINGVISTIKALIQ HÁREKETLERDE BILDIRILGEN SIPAYILIQ

Matjanova A.J.,

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler
ilim-izertlew instituti*

ayzhamal.matzhanova.82@mail.ru

***Annotaciya.** Bul maqalada qaraqalpaq tilinde sipayılıqtıń paralingvistikalıq qurallar arqalı bildiriliwi haqqında aytilǵan. Paralingvistikalıq háreketlerdiń ishinde qol menen baylanıslı bildirilgen túrleri qarım-qatnasta keń qollanıladı. Kol menen sálemlesiw, ruxsat soraw, keshirim soraw, qutlıqlaw, minnetdarshılıq bildiriw múmkin. Qaraqalpaqlarda qol menen baylanıslı qanday túrleri qollanılauǵınlıǵı haqqında pikir bildirgen.*

***Tayanush sózler:** paralingvistika, kinetika, qol qawsırıw, qol qısıw, esik qaǵıw*

Paralingvistikada qol háreketi bas háreketinen de jiyi qollanıladı. Ásirese, kinetikada qoldıń hár bir bólegi- bilek, barmaq, alaqań tuyǵı-sezimlerdi bildiriwde óz ornına iye. Tómendegi qol háreketi menen baylanıslı bolǵan paralingvistikalıq mazmundı bildiriwshi birliklerge toqtaymız. Qaraqalpaq tilinde álpayım qutlıqlaw kóbinese qol qısıw menen birge keledi.

Qol qısıw. Ushırasıw, xoshlasıw, qutlıqlaw, minnetdarshılıq belgisi .Eger sálemleskende aralıq 1-1, 5 qádem (neytral), yarım qádem (dos sıpatında) yamasa 2 qádem yamasa onnan kóp bolsa (rásmiy múnásebetlerde). Sábwetleslerdiń múnásebetleri: jaqın qatnasta qol uzaǵıraq keshiktiriledi; múnásebetler qanshelli suwıq bolsa, qol qısıw sonshalıq qısqalaw boladı. Qoldı demde tartıp alıw nemquraydılıq, mensinbewshilik retinde qabıl etiledi. Qoldı júdá qattı yamasa júdá hálsiz qısıw ádepsizlik bolıp tabıladı. Qol ushın beriw sáwbetlesini mensinbewshilik esaplanadı. Mısalı Dárigúldiń pitkergenine hámme gruppqa quwandı. Ásirese, gruppalas Aydar bul hádiysege ayrıqsha máni berip Dárigúldiń qolın qayta-qayta qısıp qoydı. [123:2013]

Ádep ım-ishara -belgileri derlik mudamı kóp funkciyalı. E. M. Vereshchagin, V. G. Kostomarovlar bılay jazadı : " Qol berip kórisiw - ushırasqande yamasa xoshlasqanda, qutlıqlaw belgisi bolıp tabıladı. Bunnan tısqari, bul ım-ishara –belgi insanlardı qutlıqlaw bolıp tabıladı. Sonday-aq, olar qol qısıw menen jarasıwıda múmkin . [39:1981] Mısalı, -Biziki ántek bolǵan eken, joldas sekretar'. Keshirim sorawǵa ruxsat etińiz!- dep Saǵıydullaǵa qolın usındı. –Kolxoz mülki ǵoy -xalıqtiki. Men burıńǵı baylar emespen. Usı müliktiń saqshısıman,- dedi de ol da qolın sozdı. [98:2018] (keshirim soraw mánisinde)

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIVDIN INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Qaraqalpaqlarda qol berip kórisiwi ádet túsine kirgen. Eger sáwbetlesi ózi menen qatar bolsa, tek oń qolın sozıp sálemlesedi, (Assalawma aleykum, harma jora,- degen Saǵıydullanıńdawısına jalt qarap:- Bar bol, jora!-dep Tilemis qolın sozdı. [92:2018] al omıń jası úlken bolsa qos qollap aladı. Bul qaralpaqlar mentalitetine tán sıpayılıq belgisi.

Mısalı, -Assalawma aleykum usta, dep dawırıp kirip, qorjınnı jerge taslap temirshi menen qos qollap kóristi saqallı kisi.[260: 2017] Óyb-iy-y mırzaǵa-ay kózi ashıqsan-aw óziń. Kisheńniń tarıp turǵannı bilip keldiń be, ya bilmey-aq keldiń be qaragım-aw,-dep kórisiw ushın eki qolın birden sozıp aldına juwırdı. [214:2013] Bul mısallardıń birinshisindegi qos qollap sálemlesiw paralingvistikalıq háreketi jası kishi adresanttıń jası úlken adresatqa kórsetken ayırıqsha húrmetin, sıpayılıǵın bildirse, ekinshi mısalda jeńge menen qayın ortasındaǵı sıpayılıq belgisi kórinedi. Kúyewinen jası kishi inisin mırzaǵa dewi , onıń aldınan juwırıp shıǵıp qos qollap kórisiwi qaralpaq kelinlerine tán bolǵan sıpayılıq háreketi.

Qaraqalpaq tilinde sóylew ádebi formulaları tómenдеgi háreketler -belgiler menen birge bolıwı múmkin:

- bas dárejesinde yamasa bastan joqarıda kóterilgen oń qoldıń alaqańnı aldına silkitip, bılǵaw. Uzaqtan tosınnan qutlıqlaw hám sálemlesiw belgisi. Ol kóbirek jaslar hám orta áwlad qarım-qatnasında ushıraydı.

- oń qoldı bas dárejesinde yamasa joqarı kóteriw, alaqań aldınǵa.

Qalay? Sálem, Sálem, dew sıyaqlı tosınnan baylanısta jaslar sálemleri?

- Oń qol bas dárejesinde kóterilgen, alaqań aldınǵa. Bunday halda, barmaqлар gezek menen aldınǵa iyilip, tolqınǵa uqsas háreketler etedi.

Bul xoshlasıw belgisi. Bul háreket -belgi balalar hám jaslardıń baylanısında qollanıladı.Mısalı, -Al,Jiyren xosh bol! Iyeń kelse xabar ber. Ólgenimshe umıtpayman. Oǵan tek sen gúwasań.Esittiń be?-dep qolın siltep xoshlasıp, arbasına minip basqa birewge uzatılıp kete berdi Aysultan apam.[160:2013]

Qaraqalpaq tilinde esik qaǵıw, qapını taqıldatıw háreketlerindegi etiket belgisi signal nıshanı esaplanadı. Mısalı,Usılayınsha jayda qızlar menen bardı-keldi aytısıp otırǵanınıń ústine esik qaǵıldı.-Aǵa .-Kirmedi taǵı taqıldattı.[233:2013] Negizinde bul hárekettiń baslanıwı tıqıldatıw, esik qaǵıw kibi hárekettiń atalıwında haqıyqattan húrmet ,sıpayılıq mánisi ańlatılmaydı. Biraq waqt ótiwi menen bul háreket jámiyette kommunikantlar ortasında «signal» mánisinen «ruxsat soraw» túsinigine teńlesip búgingi künde sıpayılıq, húrmet belgisin bildiredi. Hátteki ,qaraqalpaqlarda «aqırǵı waqıtları esik qaqpastan tuppa-tuwrı bastırıp kiretuǵın boldı» “ súzip kiretuǵın boldı”

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

degen gáp qollanıladı. Bul «húrmetsizlik qılıwǵa ótip aldı» túsiniǵın bildirip «bastırıp kiriw» birikpesi menen paralingvistikadaǵı húrmetsizlik lingvistikalıq jol menen bildiriledi. Bunnan tısqari, etiket tárizinde qabıl qılınǵan hár bir hárekette belgili dárejede húrmet ,sıpayılıq mánisi bar. Eger sonday bolmaǵanda ol háreket etiket dárejesine kóterilmegen bolar edi. Hár bir jámiyette qabıl etilgen etiket tiykarında húrmet jatadı. Mısalardan sonday juwmaq shıǵarıwǵa boladı: paralingvistikada qol-“insan”, “shaxs” simvoli, al onıń qol háreketi-“insanlar arasındaǵı múnásibet” simvoli sanaladı. Adamlar qol háreketleri menen adresatqa yaki adresantqa tek ǵana ózleriniń pikirlerin, bálki tuyǵıların, húrmetin sıpayı qatnasın bildiredi

Qaraqalpaq tilinde bas hám qol háreketlerinde húrmet, sıpayılıq mánisin bildiriwshi birlikler insan tuyǵıların júzege shıǵarıwda zárúr.

Qaraqalpaq tilinde xoshlasıw-shıǵarıp salıw sózleriniń mazmunınan húrmet mánisi ańlatılmaydı. Biraq bul sózdi basqa tárepten, xáreket kózqarasınan úyrenilse, húrmet, sıpayılıq mánisiniń barlıǵı anıqlanadı. Sıpayılıq, húrmet mánisi háreketke sindirilgen. Mısalı, -Jollarıńız bolsın. Birińiz aldında, birińiz keyninde júriń. Óz-ar sóylespeńler,-dep xan jungar keńesgoyiniń tilinde bir nárselerdi aytıp, kayırlastı. Shırayı belgisiz, qarańǵıda kóleńkedey qarawıtqan adam at ústinen eńkeyip xanniń betinen súyip xoshlastı. [134:1973] Mısalda xan tárepinen kelgen elshige haq jol tilep shıǵarıp salıwı adresanttıń adresatqa kórsetken sıpayı háreketin bildirse, al oǵan juwap retinde miymanniń xanniń betinen súyip xoshlasıwı adresanttıń adresantqa bildirgen sıpayılıǵın kórsetedi.

Bir qatar til birlikleri jaqın adamlar, miyman hám tanıs emes adamlardı shıǵarıp salganda sıpayılıq, húrmet mazmunındaǵı háreketlerdi sıpatlaydı: “ornińızdan turasız”, “dárýazaǵa shekem barasız”, “ketkenge shekem tik ayaqta turasız”. Bunıń ústine qol bılǵaw háreketi sıyaqlı ámeller orınlanadı. Usı háreketler tolıǵı menen orınlansa, adresant adresatqa tereń sıpayılıq kórsetken boladı. Mısalı,- Zaman jaqsılıqqa dónip baratır, ayaqlar jer basıwdan qaldı,-dep kúldi. Usınnan keyin ne boldı kewildegidey kútildi. Qoy gellesi qoyıldı, yarım jolǵa shekem uzatıp saldı. [173: 1973]

Paralingvistikada kóz, qol, gewde, hám ayaq háreketleriniń pútinliginde sıpayılıq bildiriwde qollanılatuǵın birliklerden jáne biri qol qawsırıp tik turıw yamasa qol qawsırıp keliw, qol qawsırıp saqqa júginip otırıw.

- 1) Ğayıp xan úyiniń iynewine súyenip, bulardı ay kútkendey kútip tur eken. Ekewi de teń atlarınan túsip, uzaqtan qol qawsırıp keldi. [133:1973]
- 2) Amanlıq hámmege qol qawsırıp bosǵanı atlaǵan jerde saqqa júgindi.

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

-Ayǵara biy atańlar salamat pa? –Salamat, shayıq ata. Usı otırǵan hámmeńizge sálem ayttı. [190:1973]

«Qawsırıw»- sózi «Qararaqalpaq tiliniń túsindirme sózligi» nde : iybeniw , tájim beriw, iyiliw degen mánilerde qollanıladı dep kórsetilgen.[149:1988]

Qol qawsırıp tik turıw sóz dizbeginiń eki qıylı tárepi bar: kinetikalıq hám semiotikalıq tárepi kózge taslanadı. Birinde sıpayılıq háreket arqalı bildirilse, ekinshisinde máni arqalı júzege shıǵadı. Bul háreket mámlekettiń joqarı húrmetke ılayıq adamları aldında óz kúshińdi jasırıp kishi peyillik kórsetip sıpayılıq qórsetiwdi bildiredi. Biz kórsetken eki mısalda da birinshisinde –xanǵa ayırıqsha húrmet kórsetilse, ekinshisinde –el jası úlkenlerine qol qawsırıp bosaǵada otırıwı jası kishiniń ayırıqsha sıpayı háreketin bildiredi.

Juwmaqlap aytqanda, sıpayılıq kategoriyası sap lingvistikalıq hádiyse, sonıń menen birge paralingvistikalıq kurallar járdeminde reallasadı. Paralinvistika sıpayılıq bildiriwde qosımsha qural bolıp qalmastan, sóz arqalı jetkizip bolmaytuǵın jaǵdaylardı ámelge asıwına járdem beredi. Kópshilik waqıtta lingvistikalıq qurallardı ıqshamlawǵa xızmet qıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Vereshagin E.M., Kostomarov V.G. O svoeobrazii otrajeniya mimiki ijestov verbal'nimi sredstvami. // VYa, 1981, № 1, s. 36-47
2. Esemuratova G. shıǵarmaları 1-tom N.Qaraqalpaqstan 2013.
3. Karimov K. Aǵa biy N. Bilim 2017.
4. Qayıpbergenov T. Maman biy ápsanası N. Qaraqalpaqstan 1973.
5. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi Tórt tomlıq N. Qaraqalpaqstan 1988.
6. Sultanov K. Aqdár'ya N. Bilim 2018.